

**МЕТОДИКА ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРОБЛЕМИ ГОЛОДУ 1921–1923 рр.
В УКРАЇНІ: РОЗВІНЧАННЯ МІФІВ**

Г.В. Журбелюк
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
E-mail: galinavlad@ukr.net

Практика нашого незалежного існування все частіше засвідчує: проблема сучасного вивчення голодоморів в Україні набуває як загально-теоретичного, наукового, так і глибокого соціального значення з підвищенням можливостей ідейно-виховного впливу. Розгляд цієї проблеми з загально цивілізаційної точки зору посилює наголос на пріоритетах природного права, принципів верховенства права, які необхідно враховувати, здійснюючи аналіз специфіки реалізації соціальних задач в умовах становлення держави диктатури пролетаріату. Саме з позицій природного права, з позицій оптимального забезпечення інтересів і прав людини, механізмів утвердження і захисту приватної власності як наріжних каменів громадянського суспільства варто здійснити переоцінку методики попереднього висвітлення голодоморів.

Мета даного дослідження – привернути увагу до сучасної методики вивчення причинно-наслідкових зв'язків непу (його початкового етапу) і голоду 1921 р., що спричинив в Україні втрату мільйонів людських душ, та важливість своєчасного врахування впливу наукових досліджень і наданих правових оцінок на весь процес подальшого аналізу глибоко трагічної історії українства і відповідного виховання молоді в ході об'єктивного та доказового її вивчення. Зауважимо, що з цього приводу у вступі до колективної монографії про голодомори в Україні радянської доби не випадково йшлося про наслідки їхнього впливу не тільки на прямі жертви – пересічних українців і найкращих очільників нації, але й на наше сучасне молоде покоління, яке досі неприпустимо мало цікавиться історією рідної країни та своєї малої батьківщини, позиціонує себе не творцем нового життя, а спостерігачем, що «ще не відчуває духовної пульсації і болю України, її великої спадщини. На жаль, не дія і енергія втручання, а тільки очікування панує над усім!» [1, С. 3]. Саме тому дослідження проблеми голодоморів із поширенням науково обґрунтованих висновків про ті жорстокі часи, коли наш народ не мав можливості вивчати свою історію, знати правду про великі подвиги у захисті життя і свободи українського народу, може стати, на думку Левка Лук'яненка, тим «соціальним цементом», що зможе допомогти ідейно де-

зорганізовану і розпорошену нашу людність згуртувати у сучасну організовану націю [1, С. 4]. Отже, «трагічні уроки минулого повинні нас вчити, вони мають стати історичним фактором єднання нації навколо її одвічних цінностей», – постійно наголошує історик Василь Марочко [2, С. 7].

Одним зі шляхів уможливлення такої консолідації українства може стати робота з розвінчання усіх наявних міфів із доведенням правди про непу, який ніби то був для партії, за висловом М. Бухаріна, одночасно «відступом і кінцем більшовицьких ілюзій» [3, С. 177], «реальним господарським курсом, що поступово досяг своєї форми вже у другій половині 1921 р.» [4, С. 163]. І перш за все необхідно проаналізувати міфи про початок непу з тезою пролетарського вождя Леніна на Х з'їзді партії (березень 1921 р.) і після нього на принципово новий для більшовизму реформістський метод дій в усій системі господарювання із наданням доволі широких можливостей для безпосередніх виробників виявляти власну господарську ініціативу [5]. Так само потребують ґрунтовного наукового аналізу і подальші організаційні кроки більшовицьких лідерів щодо спроб запровадження в Україні державного соціалізму, що був тоді ще доволі поверхово прописаним, суперечливим, але з висловленою керманичем революції гарантією принципових змін і готовністю зробити значний крок назад, так зване «знамените ленінське танго». На думку О. Субтельного, автора одного з найкращих діаспорних видань з курсу історії України, тоді основне завдання непу зводилось до того, щоб надати надійні державні гарантії для *«швидкого заспокоєння селянства й забезпечення йому стимулів до значного підвищення власного виробництва продуктів (курсив автора): повсюдно в Україні замість ревізій зерна уряд зразу обклав селянство доволі помірним податком»* [6, С. 334].

Запровадження в Україні непу як нового економічного (спрямованого на відновлення свободи підприємництва і торгівлі) і політичного курсу (орієнтованого на союз з середняком) затрималось лише на 5 місяців. У липні 1921 р. вже була розголошена директива ЦК КП(б)У з конкретним військовокомуністичним завданням на місця щодо дій в умовах голоду: докласти усіх надлюдських зусиль для підняття рівня продовольчої заготовівлі навіть на шкоду населенню і задоволенню місцевих потреб. А з ряду аналізованих в Інституті історії України НАН України ще донедавна недрукованих партійних і державних документів, зокрема інструктивних листів ЦК КП(б)У, можна дізнатись про те, що у листопаді 1921 р. у вже вражених посухою південних українських степах, зокрема у Вознесенському повіті Миколаївщини, запровадили старі, примусові, директивно-планові, далеко не «непівські» методи роботи, які були нищівними для економіки й антигуманними, згубними, жорстокими до людей. Йшлося також про гарантії виконання хлібозаготівельних директив: *«взяття в кожній волості по 15–25 чоловік в якості заручників з куркульського і середняцького населення або підписок про кругову відповідальність і виконання податку у 48 годин»*. У разі невиконання поставки усе село оголошувалось ворогом радянської влади.

Останнє давало підстави для «осудження половини заручників аж до застосування вищої міри покарання, розстрілу і конфіскації усього зерна, незалежно від продподатку» [2, С. 30].

Варто нагадати, що інститут заручників радив широко застосовувати сам Ленін, який у листі до наркома продовольства Цюрупи наголошував на необхідності проведення планової продзаготівлі самими безжальними революційними методами: в кожному селі брати по 15–20 заручників і в разі невиконання поставок зразу ставити заарештованих до стінки [7, С. 145]. Цей інститут заручників, перевірений силовими структурами РСФРР ефективний засіб оперативної роботи, в Україні було введено наркомом внутрішніх справ Г. Петровським ще у березні 1918 р. Такий дієвий «вид» роботи з селянськими масами використовували протягом усієї громадянської війни. Спочатку його взяли на озброєння силові структури, а потім почали активно застосовувати і члени КНС (комітетів незаможних селян), що прийшли на зміну комбідам як нова форма пролетарської диктатури, що діяла протягом усього непу і використовувала безліч «пролетарських методів», які ставали все більш уживаними. Саме через систему заручників комнезами значно прискорили в Україні політику розколу і розщеплення селянства на класовій основі. Система сексотства, доносів на родичів і сусідів часто була єдиним можливим засобом врятуватись від карального меча хлібозаготівельників і переслідування комнезамівців. Саме останніх вважають виконавцями усієї найбруднішої, найжорстокішої роботи з розпалювання класової боротьби, по вчиненню голодоморних злочинів і розстрілу заручників [1, С. 169]. Як видно з наведеного, використання інституту заручництва залишилось в арсеналі членів хлібозаготівельних загонів і після введення непу.

З літа 1921 р. на партійно-радянське керівництво УСРР керівництво Кремля поклато особливі зобов'язання, а на голову уряду Х. Раковського і наркомпрода М. Володимирова ще й персональну відповідальність. Уведення інституту відповідальності, найуживанішого виду роботи наркомпродовців в Україні, відомого з весни 1918 р. завдяки діям Г. Петровського, продовжувало функціонувати і після відмови від червоногвардійської атаки на капітал. Тоді ж усьому військовому командуванню України разом із воєнізованими хлібозаготівельними формуваннями робітників (чисельністю у 8 тис. вояків) наказали «надавати всіляке сприяння хлібозаготівельній політиці» [2, С. 22, 32]. Результатом цього стало фактичне зібрання у 1921 р. з площі у 17,1 млн дес. замість попередньо запланованих Політбюро ЦК КП(б)У 100 млн лише 74,9 млн пудів зерна [2, С. 25, 27], а у менш посушливому 1922 р. (посуха тоді охопила на третину менше сільськогосподарських угідь, ніж у 1921 р.), із засіяних зерновими 14,4 млн дес. землі ще менше. Дефіцит зернозабезпечення сільського і міського населення степової смуги України у 46 млн пудів (за середньої річної норми споживання – 21 пуд зерна на одну особу) було покрито оподаткованим врожаєм 1922 р. з Правобережжя і Лівобережжя, що був зібраний такими ж військовокомуні-

стичними методами, як і за часів громадянської війни, до введення непу. Охоплену голодом Україну не помилювали і від податку не звільнили.

Як засвідчує листування селянських батьків з синами-червоноармійцями, що було об'єктом негласного цензурного контролю (ці листи збереглися у архівах органів НКВС-ОДПУ Подільської губернії), продподаток був занадто важким для селян. Особливо складно було вдовицям-червоноармійкам, які жалілись синам, що через неспроможність сплатити продподаток у 22–25 пудів зерна з десятини у них забирають одягу, худобу, їх судять за несплату продподатку, не рахуючись із заслугами їх загиблих за справу революції чоловіків, а суди присуджують ще додаткові штрафні санкції [1, С. 15, 16]. Отже, теза про полегшений податок, який ввели з непом, не справджується.

До цього додався цинізм більшовицької влади, яка, розголошуючи по світу інформацію про голод у Поволжі і приймаючи міжнародну допомогу продовольством та фінансами, одночасно замовчувала перед власним народом і перед світовою спільнотою факт масового голоду на півдні України. Влада повідомляла, що постраждалі райони Поволжя звільнені від планів хлібозаготівлі, що їм вже відправлена зернова допомога з південних губерній України, а на півночі України, яку менше вразив голод, «набираються сил» десятки тисяч дітей з Поволжя [8, С. 171]. З таким самим цинізмом влада доповідала про організацію у 1921–1923 рр. чіткого продовольчого забезпечення усіх працівників паливно-енергетичної галузі та надання селянам Донеччини восени 1921 р., коли там починався голод, сумнівної пільги з дозволом «замінювати податок грошовим внеском за середньоринковою ціною» [2, С. 29]. Жорстокість і цинізм влади бачимо і під час придушення за допомогою кадрових збройних формувань народного руху опору проти організації хлібного експорту 1922 р. Тоді вивезли понад 13,5 млн пудів, не надавши допомоги 2 млн дітей, що страждали від голоду на півдні України. Проти цього повстали селяни і робітники-залізничники, дії яких активно підтримала і частина червоноармійців українського походження, що перебували тоді в УСРР [2, С. 36].

Можемо констатувати, що терор голодом почали застосовувати саме з 1921 р., коли влада виявила, що він набагато ефективніше за усі каральні експедиції може вгамувати тих селян, що продовжували виступи проти радянської влади як природні вороги радгоспів і перших комун, утихомирити повстанців, приструнчити усю сільську громаду. Відомо, що в тих умовах відбувалось швидке падіння усіх моральних устоїв, знецінення життя людини, започатковане першою світовою війною. Усі попередні правила та общинні традиції в організації сільськогосподарського життя були відразу ж забуті. Адже відомо, що в Україні завжди були недороди і від загрози голоду ніколи гарантій не було. Але справно діяв заведений з давнини звичай підтримувати усіх постраждалих від недороду. З XVI ст., з часів Литовських статутів і аграрної реформи, започаткованої ще у 1557 р. «Уставою на волости», від сплати податків звільнялись усі потерпілі від неврожаю і хвороби, від пожежі й інших стихійних лих. З пер. пол. XVIII ст., з кодифікованої збірки

доби Гетьманщини «Права, за якими судиться малоросійський народ» прийшла норма щодо голоду і хлібних недородів, яка забезпечувала належний рівень правового захисту у цій сфері. Йдеться про одну з підстав для звільнення невольних і закріпачених селян у разі, коли вони в умовах чергового голоду були залишені без засобів існування, а їхній пан відмовився їх утримувати. Такі селяни згідно з арт. 22 (гл. 27 «Прав») мали звертатись до відповідного територіального суду із відповідною заявою [9]. Отже, козацька держава гарантувала постраждалим селянам України належне право регулювання в умовах голоду, чого не можна сказати про радянську державу. Більше того, саме на підставі досвіду першого непівського року Ленін у записці наркомун юстиції дає власне бачення диспозиції статті і формулювання норми щодо контрреволюційного злочину, включаючи до переліку контрреволюційних дій злочинне переховування врожаю хліба, як один з видів терору селян проти влади рад. Він закликає у новому Кримінальному кодексі РСФРР зовсім «відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність і межі. Суд мусить не усувати терор, обіцяти це було б обманом чи самообманом, а обґрунтувати і узаконити його принципово, ясно, без облуди і прикрас» [10, С. 180]. Отже, боротьбу селянства України проти політики експропріації в умовах голоду, проти вилучення мізерних залишків продуктів вже після здачі хлібу різного призначення до державних схронів (стратегічного, експортного, сировинного, фуражного, гурального) названо «злісним, злочинним приховуванням хліба» із подальшим виведенням санкції: за вказані контрреволюційні дії застосовувати розстріл – вищу міру покарання. Надійним продовжувачем і провідником цієї ідеї став Й. Сталін, який наполегливо підкреслював, що «індивідуальне селянство являє собою клас, який повсюдно виділяє із свого середовища, постійно породжує і підтримує капіталістів, куркулів і загалом різного роду експлуататорів» [11, С. 201].

Епіцентром голоду 1921 р. стали Херсонщина, Миколаївщина і Запоріжжя, де з січня 1922 р. фіксували масове вимирання. Так лише за один січень 1922 р., за підрахунками автора, у Запоріжжі померло 12630 людей, у Херсоні – 4787, в 11 містах Одещини зареєстровано 9440 смертей, у чотирьох містечках Миколаївщини – 6120 [1, С. 13]. У той же час голова Комітету Допомоги голодуючим (Допомгол) М. Калінін, після об'їзду Правобережжя одразу повідомив у загальноросійській газеті «Известия ВЦИК» за 25.02.1922 р., що становище півдня України у 100 разів краще, ніж у Поволжі [1, С. 120]. Навесні і восени 1922 р., вже після жнив, відомі ще дві хвилі голоду з випадками самогубства, психічними розладами із фактами поїдання дітей, родичів і падалі. У травні 1922 р. Г. Петровський (вже тоді Голова ЦВК України) надсилав до Москви телеграму із проханням терміново призупинити вивіз з УСРР продовольства: стали відомими факти канібалізму і продажу на ринку людського м'яса.

Голод страшний сам по собі через жахливі за розміром демографічні втрати. Це «кількісні» показники, що фіксують неприродний, безперестанний тиск на людей і показують результати тихого їх винищення. Але голодом можна не тільки знищувати людей. У такий спосіб можна залякувати людей, зламувати їх волю і долю, змінюючи їх життєву програму, настрої та бажання, підпорядковуючи маси волі вождів. Так, продовжуючи виконання планів хлібозаготівлі в районах України, уже вражених голодом, застосовуючи усі найжорстокіші революційні методи, використовуючи інститут заручників і розстріли для залякування та доведення до повного виснаження і голоду мільйони, влада найдешевше і найефективніше «перевиховувала» український народ і особливо селян. Саме так, тому що в заручники брали тільки українців (осіб єврейської національності й інших нацменів, які відчували голод, але менше, ніколи в подібних «експериментах» не використовували). У такий спосіб після психічної обробки і «перевиховання» у кожної людини як представника українського етносу намагались знищити його гідність і порядність, честь і духовність, прагнучи зламати, перетворити на слухняного раба, манкурта, зрадника, сексота, невігласа, яничара. Людожери – остання стадія втрати свідомості, падіння, коли людина через страх голодної смерті тихо перетворюється на тварину чи рослину. Саме такий голод страшний своїми «якісними» ознаками, наслідками, що виявляються у жахливих, як правило, незворотних змінах психіки.

Можна констатувати, що голодомор вплинув і на місцевих керівників, які «боролись» із наслідками голоду в Україні у такий простий спосіб: спокійно виганяли гвинтівками своїх підлеглих, ослаблених від недоїдання, на риття ям для померлих. Разом із жертвами голоду так само ховали і усіх померлих від хвороб, пошестей. Відомо, що у 1921–1923 рр. найбільше постраждали діти, особливо немовлята (їх у 1922 р. померло 70 %), 4/5 усіх дітей хворіли на невиліковний туберкульоз. Восени 1922 р. на півдні голодувало 2 млн дітей, третині яких загрожувала смерть, кількість безпритульних дітей збільшилась у 5 разів (більше 500 тис.) За повідомленнями відділів народної освіти України, тоді спостерігався високий рівень дитячої смертності «через невідповідність їжі дитячому віку: смертність була навіть серед дітей, що отримували допомогу. Через недоїдання, нерегулярне забезпечення усіх дитячих закладів їх вихованці систематично недоїдали і часто хворіли, були у стані малокровності, глибокого виснаження і масово гинули» [2, С. 42, 43]. Усіх їх ховали разом без будь-яких позначок.

Глибокий трагізм подій посилюється подальшим розгортанням голоду, адже взимку 1922–1923 рр. ситуація на півдні України знов різко погіршилась, тоді як у Поволжі голод припинився. Відомо, що взимку і навесні 1923 з Миколаївщини і Запоріжжя йшли повідомлення про те, «що вся людність голодує, а надана допомога американської АРА (Американської адміністрації допомоги) і Українського Червоного Хреста забезпечує лише 10 % потреб, що на засіданнях повітових виконкомів ухвалювали рішення про необхідність збільшення продовольчої допомоги з центру. У таких засіданнях

неодноразово брав участь і Микола Скрипник, нарком юстиції України, підтверджуючи навесні 1923 р. факт «величезного голоду, що охопив весь край» [2, С. 45]. Через 10 років, в умовах ще більш трагічних втрат українства від голоду 1932–1933 рр., усвідомлюючи власну безпорадність, неспроможність комуністичних ідеалів та планів соціалістичної забудови, які криють у собі величезну небезпеку нищення українства, нарком вирішує вкотрити собі віку.

Підсумовуючи, зауважимо, що спроби вчених виявити загальну кількість людських втрат у голодні 1921–1923 рр. не дали однозначного результату через велику часову відстань між двома переписами – 1897 і 1926 рр. і відсутність відповідної демографічної статистики в УСРР і СРСР. Тоді єдиним більш-менш повним джерелом інформації були реєстраційні церковні книги, які вели навіть за умов відлучення церкви від держави (облік народжених і померлих), але усі вони були знищені за наказом партійно-державного керівництва для втаємничення дійсної картини жахливих втрат українства протягом 1930-х рр. Отже, маємо тільки дані щодо жертв по окремих регіонах України. Щодо загальних втрат, то дані розходяться: від 500 тис. до 5–6 млн людських життів [1, С. 17, 170]. Але є однаковість у розумінні того, що голод став основним тактичним ходом ВКП(б) у боротьбі проти негнучкого українського селянства, яке не могло вгамувати свій потяг до землі, неприхильно ставилось до обмеження його хазяйського інтересу. Так само зрозуміло, що голод став для малочисельної і непопулярної серед основної маси українців більшовицької партії єдиною надійною засобом залякування та встановлення хлібної монополії для підпорядкування своєму політичному курсу.

Першою в історії людства масовому голоду, штучно організованому керівниками ВКП(б) в Україні, передувала посуха 1920 р. і неврожай, перша невдала спроба суцільної колективізації, проголошення непу, нового, відмінного від «військового комунізму» 1918–1920 рр. економічного і політичного курсу. Але тактика, яку проводила керівна партія з переходом до непу, була ще тривалий час продовженням військовокомуністичної політики, що забезпечила навіть в умовах масового голодування українських селян на півдні України поставку з республіки до Росії близько 20 млн пудів хліба [1, С. 171]. Це обумовлювалось і суттю антигуманних програм соціалістичного будівництва, недоліками керівництва з центру, який «намагався виправити» своє планування дій і перегини «червоноармійських атак» в економіці, але «не бачив» усіх можливих небезпек при зміні партійного курсу, і слабкістю кадрів середньої і нижчої ланки, які не намагались швидко змінювати свою тактику в роботі з масами тощо.

Усе викладене вище розвінчує міф про швидке полегшення після введення продподатку і відсутність зв'язку між початком непу та голодомором. Воно дає одночасно підставу для твердження, що сучасна методика вивчення історії має бути наближена до усвідомленого сприйняття минулого і сьогодення України, до об'єктивного і ґрунтового їх аналізу, до розуміння

важливості відмови від старих догм і штампів із сприянням процесу забезпечення пріоритетності в науці і житті природного права, принципу його верховенства. Дослідження голодомору потребує певних правових оцінок, проте тільки з позицій оптимального забезпечення інтересів і прав людини, зокрема права на власність, механізму їхнього утвердження і захисту як основи громадянського суспільства можливо підняти усвідомлений глибокий інтерес до історії, здійснити переоцінку сучасниками методики висвітлення голодоморів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голодомори в підрадянській Україні // Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні / Ред. О.М. Веселової. – К.–Л.–Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2003.
2. *Веселова О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу – 2-ге вид., доп. / Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. – К.–Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000.
3. *Бухарин Н.И.* Путь к социализму в России : Избр. произв. / Н.И. Бухарин. – Нью-Йорк, 1967.
4. *Боффа Д.* История Советского Союза : В 2-х т. / Д. Боффа. – М. : Международные отношения, 1990. – т. 1.
5. *Ленин В.И.* О замене продрозверстки продналогом / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 43, С. 266 ; т. 44, С. 221–223.
6. *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний ; перекл. Ю. Шевчука. – К. : Либідь, 1991.
7. *Ленин В.И.* – А. Цюрупе / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 50.
8. *Штепа П.* Московство / П. Штепа. – Львів : За вільну Україну, 1995.
9. Права, за якими судиться малоросійський народ [повний текст] / Ред. Ю. Шемшученка ; Упор. К. Вислобоков. – К., 1972.
10. *Ленин В.И.* – М. Курському / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 45.
11. *Сталин Й.В.* Вопросы ленинизма / Й. Сталин. – М., 1952.